Turkish Studies

Volume 14 Issue 4, 2019, p. 2425-2448

DOI: 10.29228/TurkishStudies.23031

ISSN: 1308-2140

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 19.06.2019

✓ Accepted/Kabul: 10.08.2019

📅 Report Dates/Rapor Tarihleri: Referee 1 (23.07.2019)-Referee 2 (26.07.2019)

This article was checked by iThenticate.

TÜRKÇEDE SIRA DIŞI BİR MATEMATİK TERİMİNİN SEMANTİK YOLCULUĞU: KARA CÜMLE*

Şermin KALAFAT**

Merhum,
Ord. Prof. Dr. Cahit ARF'a ithafen...

ÖZ

Kara cümle Osmanlı'da matematik alanında kullanılan biri Türkçe, diğeri Arapça iki kelimeden oluşmuş birleşik bir terimdir. *Kara cümle* teriminde *kara* 'avam, basit' anlamını taşımaktadır. *Cümle* ise Arapçada '1. cümle, tümce, 2. topluluk, 3. hepsi, tümü, 4. nicelik, kemiyet' anlamlarında geçer. Osmanlı'da matematik terimi olarak 'toplam, toplama, bütün, hepsi' anlamlarında kullanılır. Bu verilerden hareketle terim, matematikte 'basit toplama' anlamına gelmektedir. Terime TDK Sözlükleri başta olmak üzere çeşitli sözlüklerde 'şaka, şaka yollu, anlamsız yazı' gibi anlamlar da verilmesi, terimin asıl anlamı dolayısıyla bir tanım karmaşasına yol açmaktadır. Özellikle araştırmalar neticesinde terimin şaka anlamına kaynaklarda rastlanılmaması, toplama anlamı yerine dört işlem anlamının tercih edilmesi gibi sebepler, bu terimin semantik sürecinin takip edilmesini ve bu anlamları meydana getiren şartların görülmesini zorunlu kılmıştır. *Kara cümle* terimine verilen dikkat çekici bu üç anlamın nasıl oluştuğunun bulunması bu makalenin temel amacıdır. Bu çalışmada *kara cümle* teriminin Osmanlı Dönemi'nden günümüze kadar edindiği anlamları sosyo-kültürel değişkenlere bağlı olarak bilim dili ve eğitim tarihi açısından kronolojik olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgular örneklerle desteklenmiş ve Osmanlıdan başlayarak Cumhuriyet'in ilk dönemini de kapsayacak biçimde bir semantik yol izlenmiştir. Böylece, bu çalışmayla terimin sözlüklerdeki asıl anlamından farklı anlamlarına giden süreci tespit edilip sözlüklerdeki anlamlarına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

* Makaleyi okuyarak katkılarını sunan Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu, Doç. Dr. Hacer Tokyürek ve Arş. Gör. Atilla Polat'a teşekkür ederim.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, E-posta: serminkalafat@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Kara cümle, Matematik, Toplama, Dört işlem, Şaka, Terim.

SEMANTIC TRAJECTORY OF AN EXTRAORDINARY MATHEMATICAL TERM IN TURKISH: QARA JUMLA

ABSTRACT

Qara jumla is an Ottoman arithmetical term formed by one Turkish particle and another, Arabic. In the term examined here, *qara* has the meaning of popular and/or simple. In Arabic, *jumla* has several meanings: 1. Phrase; 2. Society; 3. Overall and 4. Quantity. As an Ottoman arithmetical term, it has the sense of sum, addition and completeness. Thence, we can deduce that *qara jumla* has the meaning of “simple addition”. However, its translation in some major dictionaries such as the TDKs as “pun, by pun, nonsensical prose” renders complex the understanding of this term. As a first constatation one cannot find in ancient sources its meaning around pun or by funny ways etc. Moreover, we cannot trace how from simple addition this term came to signify the four operations. Our aim in this article is to find out how these three definitions came gradually to be attributed to the term. In this article, our aim is to clarify multiple meanings of this term from Old Ottoman to actual Turkish as well to interpret the sense that it took in the History of Sciences and History of Education in a chronological manner so as to grasp the socio-cultural variants. The findings were supported with examples and a semantic path was followed starting from the Ottoman Empire and covering the first period of the Republic. By this way, we intend to make a contribution to its different significations in the particular dictionaries of these fields by pointing out how these different meanings were given to explain this term.

STRUCTURED ABSTRACT

Introduction

Qara jumla is an Ottoman arithmetical term formed by one Turkish particle and another, Arabic. *Kara*, in Turkish, designates a color name and signifies as an adjective, the notions of vernacular/popular and simplicity as well as power (Cemiloğlu 1991: 23). In the term examined here, it has the meaning of popular and/or simple. In Arabic, *cümle* has several meanings: 1. Phrase; 2. Society; 3. Overall and 4. Quantity (Kanar 2012: 701a). Moreover as an Ottoman arithmetical term, it has the sense of sum, addition and completeness. Thence, we can deduce that *kara cümle* has the meaning of “simple addition”.

This arithmetical term is given in Ottoman dictionaries as the operation of addition (cf. *Lexicon*, *Kamus-ı Türkî* etc.). In the Modern Turkish dictionary, *kara cümle*’s meaning is “(Fun.) in arithmetic, four operations (TDK 2011: 1315). In the *Güncel Türkçe Sözlük* the term, similarly, is given as “by way of pun, four operations in arithmetic (Accessed 7th October 2018, www.tdk.gov.tr). The *Ötüken Sözlük* renders the term as follows: {Ott. T.}1. Meaningless scribbles; 2. In arithmetic, the

four operations. So in these dictionaries, one can find these attributions of meaning: firstly, fun, by way of pun; secondly, meaningless scribbles and lastly, four operations in arithmetic. However, in the dictionaries prepared at the turn of the 20th century, these meanings were never given. Our aim in this article is to find out how these three definitions came gradually to be attributed to the term.

Argument

1. *Qara Jumla* in Ottoman

In order to seize the meaning of *qara jumla* in Ottoman mathematical texts, one has to first have an understanding of Ottoman computing methods. Since these Ottoman texts continue a tradition coming up from earlier Islamic precedents, we'll first address the notions of Islamic arithmetic which basically contains two different approaches: *hesāb-ı hindî* (Indian style calculation) and *hesāb-ı hevāî* (calculation by heart).

The latter operates through two operations: *cem'* (addition) and *tefrîk* (differentiation). The first designates the operations of addition (+) and multiplication (x). The second covers diminution (-) and division (÷). Gradually, *cem'* comes to acquire the sense of four operations (Fazlıoğlu, 1997, 227; 1998, 248), in metonymical sense, comprehending the other three— this operation being the most common and the one which needs less effort. In effect, in the Ottoman context, *jumla* and *cem'* seem to work as synonyms. The term *jumla* also infers the meaning of addition. In the light of this, one can presume that the term *qara jumla* signifies both the addition and in extension, the operation of addition which enables the four operations. The use of two terms – the *a'māl-i erba'a* (four operations) and the *qara jumla* – indifferently may hint to their common designation of four operations. In fact, while *a'māl-i erba'a* designates the four operations in the *hesāb-ı hindî* system, *qara jumla* does the same thing within *hesāb-ı hevāî* system.

We can distinguish two major uses of *qara jumla* in the Ottoman context. The first is its use as a term while explaining *hesāb-ı hevāî* system and the second as a course in the curriculum.

1.1. The Uses of the Term *Qara Jumla* in Ottoman Mathematical Treatises

Even if it is difficult to trace back the first uses of this term in Ottoman mathematical works, one starts to see that it starts to have a common circulation from at least the late 18th century. As it is seen in the table below the term at that time designates mostly the addition. Still, this does not only cover the operation in its simplest form and refers to some other operations as the duplication (*taẓ'if*) and vertical addition.

1.2. *Qara Jumla* in the Curriculum

As mentioned above, the term is also used in the Ottoman context as a course in the curriculum. This phenomenon is related without doubt to the history of education. One can safely assume that between 1453 and 1938, *qara jumla* had an important place in educative practices. The difference between the *madrasas* and *maktabs* has also some importance in this respect. As it is known, the first among these two type of schools was specialized in the religious sciences and the second was for the

formation of military and administrative classes (Ergin 1977: 5). Most probably, *qara jumla* was rather common in the latters.

The examination of school curriculums of the Ottoman period shows that this term was used before the reforms of Mahmud II and especially in the *Sıbyan Mektepleri* (Schools for Children) to designate the operation of addition and from 1841 on, in all type of schools, thus religious and secular, to designate, the four operations and by extension, the geometry and logarithm. It is thus safe to assume that it was during this phase that the sense of the term gathered a broader sense.

2. Qara Jumla in the Early Republican Era

It can be supposed that from the first years of the creation of the Turkish Republic *qara jumla* as a term was commonly used. In effect, in the early phases of the Republican Era, the term had the sense that it had during the Tanzimat and Hamidian periods – which were important steps in the modernization of education (Sakaoğlu 2003: 93). We can suppose that this has to do with its common and popular use. One can further argue that the adjective *qara* in the term has an affinity with the things popular.

On the other hand, one can easily spot its uses in the journals, scientific books and articles and even in the proces-verbal of the Assembly. Our research through these media shows that the term was used often till 1945.

2.1. Qara Jumla in the Periodicals

A brief scrutiny in the journals of the Early Republican Era has shown that the term has been used between 1929 and 1944 at least fourteen times in articles, novels and letters from the readers.

2.2. Qara Jumla in the Writings of Scientifics

The term is as well used by a range of scholars from different disciplines. Some examples come up from the treatises written by the famous mathematician Cahit Arf. This is as well the case for Turcologist Reşit Rahmeti Arat.

2.3. Uses of Qara Jumla in the Proceedings of the Assembly TBMM

We had also seen the use of this term in the proceedings of the Assembly. These brief researches hint at that the term was commonly used in different contexts but in all social milieux. Secondly, the circulation of the term till 1945 is very common but that it disappears gradually.

Conclusion

1. This research shows that the term in examination has a broad meaning in the dictionary ranging from meaningless scribbles; the four operations, in arithmetic even funny examples. Nevertheless, its basic sense is the operation of addition and particularly the operations which can be made by heart in the so-called system *hesâb-ı hevâî*.

2. The term appears even in the curriculums of the Schools for Children from the period of the Mehmed the Conqueror (1451-1481) and can be found regularly in those of the Rüşdiye Schools founded during

the 19th century. In the Rüşdiye, the term gathered the meaning of four operations so as to differentiate it from more complex mathematical operations. In other words, during that period not only its denomination but also its attributions had been transformed as it's the case from the *hesāb-ı hevāī* to the *hesāb-ı hindī*.

3. With the Republican era, the term's use and circulation had widened socially and culturally as many examples given above demonstrate. Its sense widened and came even to designate any calculation.

4. However, one cannot find any example of its use as “fun, by way of pun” that the majour contemporary Turkish actually attest. We may presume that the phrase “kara cümlesi zayıftır” so as to speak of someone whose basic calculation capacities are not developed, by way of metonymy can be seen as a reason for this explanation in these dictionaries. But, this supposition is really far-fetched and not very convincing. Moreover, in the above-mentioned dictionaries an example of its use in such a manner has never been given. One another bizarre situation comes up from its definition as “meaningless scribbles” in the *Ötüken Sözlük*. Supposedly, this attribution of sense derives from an explanation from the *Tarama Sözlüğü* where it is ascribed for the term the definition “the illogical utterances written”. Since the base of such a definition comes up from a poetic verse – which, by the way, does not nullify its apprehension as arithmetical operation— in the latter dictionary, this ascription has to be carefully reassessed.

To conclude, we believe more appropriate to give the sense of the term as follows: 1. Addition; 2. Four operations in the arithmetic; 3. (By way of extension) Calculation. If, however, some other testimonies of its use as “fun, or by way of fun” can be attested, then as a forth definition, this can be attributed as well. By this way, this ancient term can thus be appropriately assessed and used. Finally, one can say that this term's semantic journey seems to be ended because of the change in socio-cultural circumstances and that it's only but seldom use in the historiography of mathematics and more generally of Ottoman science. In other words, the term which was once used in two distinct mathematical tradition in the Ottoman context which managed to survive in the Early Republican Era with collateral uses and even extension of sense, is actually come somehow to be extinct.

Keywords: Qara jumla, Mathematics, Addition, Four Operations, Pun, Term.

Giriş

Kara cümle Osmanlı'da matematik alanında kullanılan biri Türkçe, diğeri Arapça iki kelimeden oluşmuş birleşik bir terimdir. *Kara* kelimesi Türkçede ‘renk adı, halk, avam, güç’ gibi anlamlarda kullanılan bir kelimedir (Cemiloğlu1991: 23). *Kara cümle* teriminde *kara* ‘avam, basit’ anlamını taşımaktadır. *Cümle* ise Arapçada ‘1.cümle, tümce, 2. topluluk, 3. hepsi, tümü, 4. nicelik, kemiyet’ anlamlarında geçer (Kantar 2012: 701a). Ayrıca, Osmanlı'da matematik terimi olarak ‘toplam, toplama, bütün, hepsi’ anlamlarında kullanılır (Kalafat 2015: 468). Bu verilerden hareketle terim, matematikte ‘basit toplama’ anlamına gelmektedir.

Sir J. William Redhouse *Lexicon*'da kelimeye *kara* madde başı altında yer verir (1890 [2011]: 1449a). Terimin anlamını *addition* 'toplama' şeklinde tanımlayan yazar, *Lexicon*'un iskeletini oluşturduğu Kırım Harbi dolayısıyla yazdığı *Vade-Mecum* (1855) adlı eserinin sözlük kısmında da bu kelimeyi madde başı olarak ve aynı anlamda göstermiştir (Kalafat 2017: 62). X. Bianchi de sözlüğüne bu kelimeyi *kara cümle* 'addition: toplama' şeklinde almıştır (1835: 23). *Kamus-ı Türki*'de terim *hesâb-ı a 'mâl-i erbaasından cem olarak* yani, 'dört işlemden biri, toplama' şeklinde geçer (Yavuzarslan 2010: 589b). Parlatır (2011: 843b) terimi Redhouse ve Bianchi gibi 'mat. toplama işlemi' olarak verir.

Türkçe Sözlük'te *kara cümle* '(Şaka) aritmetikte dört işlem' (TDK 2011: 1315); *Güncel Türkçe Sözlük*'te de benzer şekilde 'şaka yollu, aritmetikte dört işlem' olarak tanımlanmıştır. Tanımların örneği iki sözlükte de ortak olarak "Hesabın, bütün bu derslerin hepsinin üstünde olması, Ömer Hoca'nın *kara cümleyi* iyice okutmasındandır. M. Ş. Esendal" şeklinde verilmiştir (www.tdk.gov.tr E.t. 10. 07.2018,). *Ötüken Sözlük*'te ise kelime '{OsT}' 1. anlamsız yazı, 2. matematikte dört işlem' (http // otukensozluk.com E.t. 10.07.2018) anlamlarında geçer.

Tarama Sözlüğü'nde *kara cümle* 'manasız yazılmış şeyler' olarak açıklanmış, 18. - 19. Yüzyıl divan şairlerinden Keçecizâde İzzet Molla'nın *Bahâr-ı Efkar* isimli divanında geçen bir beyit örnek verilmiştir (c. IV 1996: 2256).

Yekûnu defterimin kara cümledir bilirim

Hatasını kalem-i kudretinle kıl terkîn (Molla XIX. 20).

Beyitten, divan şiirinde mazmunların derin anlamlara gönderimde bulunduğu düşünülerek 'manasız yazılmış şeyler' anlamı çıkarılabilirse de mazmunların gerçek bağlam düzleminden hareket ederek mecaz anlama yöneldiği de unutulmamalıdır. Bu sebeple, öncelikle beyitte manayı tamamlayan kelimeler arasındaki ilişkilerin dikkate alınması şarttır. Beyitin birinci mısrasındaki *yekûn* ve *kara cümle* kelimeleri ile ikinci mısrasındaki *hatasını kaleminin kudretiyle sil* ifadesi arasında bir bağlamsal bütünlük vardır. Bu bütünlüğe göre şairin *kara cümleyi* 'manasız yazılmış şeyler' olarak değil de 'toplama, hesap işlemi' anlamında kullandığı anlaşılır. Hattâ 'karalama' anlamı da bu anlamlara dâhil edilebilir. Çünkü *kara cümle* bir bakıma bugünkü bakkal hesabının Osmanlı'daki bir karşılığı gibidir. Bakkal hesabı, hesap işleminin düzenli bir şekilde verilmediği, dışardan bakıldığında karalama olarak görülen hesaplamalardır. Ancak, bu karalama 'manasız' değildir. Buna göre, 'manasız yazılmış şeyler' anlamı ile beyitteki kelimeler arasında kurulan bağlamanın örtüşmediği görülür.

*Kara cümle*yle ilgili bir başka beyit örneğine de *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nde rastlanmıştır. Pakalın (1993: 190a) *kara cümleyi* "Hesapta cem ameliyesi hakkında kullanılan bir tabirdir. Cem ameliyesinde yanlışlık yapan ve iyi hesap bilmeyenlere 'kara cümlesi eksik' denilirdi." şeklinde tanımlar. Örnek olarak verilen beyit 18. yüzyıl divan şairlerinden Enderunlu Fâzıl'a aittir.

Kara cümle gibi rub 'u meskûn

Olmuş amma o rakam bunda yekûn (Enderunî Fâzıl).

Bu beyitte de *kara cümle* ve *yekûn* kelimeleriyle ilgi kurulmuş ve *kara cümle* 'toplama işlemi, hesap', anlamında kullanılmıştır. Divan şiirinde mazmunların ortaklık oluşturduğu dikkate alınırsa önceki beyitte *kara cümle* için önerilen 'toplama işlemi, hesap' anlamının bu beyitteki anlamla örtüştüğü görülür. *Yeni Tarama Sözlüğü*'nde de terim, *Tarama Sözlüğü*'ndeki anlamına benzer şekilde 'anlamsız yazılmış şeyler' olarak verilmiştir (Dilçin 2009: 137b).

Bayraktar (2004: 71-72) *Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Anlam ve Kavram Boyutu Üzerine* adlı çalışmada kelimeyi bir deyim olarak kabul etmiş ve 'alelade, dört işlem, anlamsız yazılmış şeyler' anlamlarına işaret etmiştir. Zikredilen çalışmaların dışında, Tulum'un 17. Yüzyıl

Türkçesi ve Söz Varlığı, Meninski'nin *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae - Arabico - Persicum Lexicon* 'u ve *Derleme Sözlüğü*'nde bu terime rastlanmamıştır.

Taranan sözlüklerde *kara cümle* terimine verilen üç anlam dikkat çekicidir: Biri TDK'deki 'şaka yollu, şaka'¹, diğeri *Ötüken Sözlük*'teki 'anlamsız yazı' ve sonuncusu da bu iki sözlükte ortak kullanılan 'aritmetikte dört işlem' anlamıdır. Bu üç anlama Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde rastlanmamıştır. *Türkçe Sözlük*'te 'şaka yollu, şaka' tanımları parantez içinde verildiğinden terimin birincil anlamına değil, tanımlayıcı, niteleyici görevle anlamın farklı bir kullanımına işaret etmektedir. Buna göre, 'şaka manasında aritmetikte dört işlem' veya 'şaka amaçlı kullanılan aritmetikte dört işlem' şeklinde bir ikincil anlam ortaya çıkmaktadır. *Ötüken Sözlük*'teki 'anlamsız yazı' anlamı ise –belki–cümlelerin bir 'ifade, yazı' ve karanın da 'karalama' (muhtemelen karalamanın çoğunlukla anlamsız yapılan bir eylem olduğundan yola çıkılarak) olduğu düşünülerek verilmiştir.

Kara cümle terimine verilen söz konusu anlamların nasıl oluştuğunun bulunması bu makalenin temel amacıdır. Birinci ve ikinci anlamların nasıl oluştuğunun cevabı, üçüncü anlam üzerinden hareket edilerek bulunabileceğinden şu sorunun öncelikli olarak sorulması gerekir: *Kara cümle* terimi nasıl toplama işleminden dört işleme evrilmiştir?

Matematikte dört işlem üst anlamlı bir terimdir. Alt anlamlı terimleri olan *toplama*, *çıkarma*, *çarpma* ve *bölme* gibi işlemleri bütüncül olarak tanımlar. Osmanlı Dönemi'nde matematikte dört işlem *kara cümle* ile değil *a 'māl-i erba' a* terimiyle karşılanmış ve dil devrimiyle birlikte bu terim 'dört işlem' şeklinde Türkçeye çevrilerek kullanılmaya başlanmıştır.² Bu bağlamda Osmanlı'da dört işlem için *a 'māl-i erba' a* terimi kullanılırken *Türkçe Sözlük*'te Osmanlı'da 'toplama işlemi' anlamında kullanılan *kara cümle*nin 'aritmetikte dört işlem' şeklinde verilmesi bir anlam karmaşasına yol açar. Bu karmaşayı çözümlmek ve sorduğumuz soruyu cevaplamak için terimin semantik sürecinin sosyo-kültürel açıdan ve eğitim tarihi paralelinde takip edilmesi yol gösterici olabilir.

Tartışma

1. Osmanlı Dönemi'nde Kara Cümle Terimi

Osmanlı Dönemi'ndeki matematik eserlerinde bu terimin hangi anlamda geçtiğini tanımlamak için öncelikle, bu dönem matematik eserlerindeki hesap sistemlerini açıklamak gerekir. Osmanlı Dönemi'nde yazılmış matematik eserleri İslam medeniyeti üzerinden gelen bir geleneği sürdürdüğünden bunun, bu medeniyetten miras kalan kavramlarla açıklanması zorunluluk arz eder. İslam medeniyeti üzerinden hesap sistemleri ikiye ayrılır: Birincisi *hesāb-ı hindî* ve ikincisi *hesāb-ı hevāî*dir. *Hesāb-ı hindî* temelinde Hint rakamlarının olduğu bir hesap sistemidir. Hesap işlemlerinin yazılı aktarımı İslam medeniyetinde uzun yıllar bu sistem üzerinden gösterilmiştir. Kullanıldığı dönemde kenarlı, tahta bir levha içinde toz toprak ve kum ile yazıldığından 'hesāb-ı gubār', 'hisābü't-taht ve't-türāb' yahut 'hisābü't-taht ve'r-reml' (mil) adlarıyla anılmıştır. *Hesāb-ı hevāî* ise, Hint hesabından çokça farklı olarak sayıların gösterilmesinde rakamlar yerine parmak boğumlarının, parmakların, ellerin veya zihnin kullanıldığı bir hesap sistemi olup bunlara göre de 'hesāb-ı akd' (hisābü'l-akd, hisābü'l-ukūd), 'hesāb-ı isba' (hisābü'l-isba'), 'hesāb-ı yed' (hisābü'l-yed), 'hesāb-ı zihnî' (el-hisābü'z-zihnî) gibi isimler almıştır. *Hesāb-ı hevāî*

¹Şaka, şaka yollu ifadesi tanımı ikincil olarak niteleyen bir ifade olup, tanımın şaka için söylenen bir kullanım olduğunu belirtmektedir. Ancak bu da farklı bir anlam yönüne dikkat çektiğinden, makale çerçevesinde bütünlük oluşturmak adına, *anlam* olarak ele alınmasında sakınca görülmemiştir.

² Terimin dil devriminin aracı dillerinden Fransızcadan geçtiğini düşünenler de olabilir. Ancak en bilinen Fransızca-Türkçe sözlüklerden Artin Handoğlu'nun *Dictionnaire Abrege Français-Turc* 'ü (1831), T. X. Bianchi ve J.D. Kieffer'in *Dictionnaire Français-Turc* 'ü (1835), Anton B. Tingir ve Kirikor Sinapian'ın *Dictionnaire français-turc des termes techniques des sciences, des lettres, et des arts* 'ı (1891), Şemseddin Sami'nin *Kamus-i Fransevi'si* (Fransızcadan Türkçeye Lugat Kitabı *Dictionnaire Français-Turc*) (1898), Hasan Bedreddin'in *Küçük Kamus-i Fransevi'si* (*Dictionnaire Français-Turc*) (1928), ve son olarak Tahsin Saraç'ın *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlükü* (*Grand Dictionnaire Français-Turc*) (1985) tarandığında Fransızca 'dört işlem' demek olan *quatre operations* şeklinde bir terimin geçmediği görülür.

ismi ise hesabın zihinden yapılması esnasında işlemlerin yapılmasının sanki hava boşluğunda yer kaplıyor hissini vermesi sebebiyle kullanılmıştır (Fazlıoğlu 1998: 247).

Osmanlı matematikçileri *hesāb-ı hevāî*yi kullanmaya başladıklarında bu sistem çoktan gelişimini tamamlamış durumdadır. Bu sebeple, Osmanlı'da uygulanan *hesāb-ı hevāî* İslam medeniyetindeki sistemin bir devamı niteliğindedir. Bu çerçevede Osmanlı *hesāb-ı hevāî* geleneğinin iki temel özelliğinden bahsedilebilir: Birincisi, hesap esnasında yazı malzemesine başvurulmaz, bütün aritmetik işlemler zihinde yapılır, sonuç iki elin ve on parmak boğumunun farklı duruşları ile ifade edilir. İkincisi ise *hesāb-ı hevāî*de pozitif tam sayılarda toplama ve çıkarma işlemlerinin önceden bilindiği kabul edilir; dolayısıyla eserlerde bu işlemlere yer verilmeden doğrudan pozitif tam sayılarda çarpma, bölme ve oran (nisbe) incelenir (Fazlıoğlu 1998: 248). İbnü'l-Hawam'ın "Hesabın temeli üçtür: çarpma, bölme ve nisbe." sözü bu ifadeyi destekler niteliktedir (Fazlıoğlu 1993: 8).

Hesāb-ı hevāî zihinden yapılan hesap sistemini temsilen temelde iki terim üzerinden hareket eder: cem' ve tefrik. Cem' matematikte toplama (+) ve çarpma (x veya .); tefrik ise çıkarma (−) ve bölme (÷) işlemlerini gösterir. Daha sonraları tefrik terimi içeriğindeki işlemleri cem' terimine bırakmıştır. Böylece cem'; toplama, çıkarma, çarpma ve bölmenin karşılığı olarak anılmaya başlanmıştır (Fazlıoğlu 1997: 227; 1998: 248).³ *Hesāb-ı hevāî*'de akıldan yapılan en kolay ve temel işlem toplama olduğundan, diğer işlemler için bazen yazıp çizmek de gerektiğinden bu hesap sistemi 'toplama' anlamını içeren cem' kelimesinde muhafaza edilmiştir. Toplamanın ters işlemi olan çıkarma, zihnî olarak toplama işlemiyle birlikte hareket eder. Çıkarma işleminin zihinden yapılması durumunda sağlaması yine, toplama ile yapılır. Çarpma ve bölme işlemlerinin içeriğinde de toplama ve toplamın ters işlemi olan çıkarma vardır. *Cümle* kelimesi Osmanlı Türkçesi'nde cem' kelimesiyle eşanlamlı olarak kullanılır. Matematik işleminde de tıpkı cem' gibi 'toplama' anlamındadır. Buna göre, *kara cümle* teriminin 'toplama' ama 'dört işleme hizmet eden bir toplama' anlamıyla var olduğu söylenebilir. Bir diğer bakış açısıyla kara ve cümle kelimelerinin 'basit' ve 'bütün, hepsi' gibi anlam alanlarına işaret ettiği düşünüldüğünde 'basit olanların hepsi', yani *toplama*, *çıkarma*, *çarpma* ve *bölme* gibi temel ve basit olan işlemlere dönük olarak da bu terimin kullanıldığı düşünülebilir. Nitekim bu dört işlem hesap işleminin temeli olup öğretilen en basit matematik işlemleridir.

İki hesap sisteminin varlığı *a'māl-i erba'a* ve *kara cümle* terimlerinin ikisinin de aynı anlamda kullanılmasını açıklar. Çünkü *a'māl-i erba'a*, *hesāb-ı hindî* içerisinde aritmetikte dört işlemi tanımlarken *kara cümle* ise *hesāb-ı hevāî* içerisinde toplama ve aritmetikte dört işlemi belirtir. *A'māl-i erba'a* terimi Arapça bir terim iken *kara cümle* Osmanlı Türkçesi etrafında türetilmiş Türkçe + Arapça bir terimdir.

Bu noktada 'aritmetikte dört işlem' anlamı için *kara cümle*nin konumu belirlenmiş görünse de 'toplama' anlamından zamanla kazandığı 'dört işlem' anlamına evrilmesini açıklamak için birkaç değişken üzerinde daha durulması gerekir.

Kara cümle teriminin Osmanlı'daki kullanımını ikiye ayırmak mümkündür: Birincisi herhangi bir eser içerisinde *hesāb-ı hevāî*nin anlatıldığı bölümde terim olarak kullanıma, ikincisi de başlı başına mektep müfredatında yer alan bir ders adına işaret eder.

³Bu konunun Hârizmî'nin *Kitāb el cem'* ve *el-tefrik* adlı eserinde ayrıntılı ele alındığı ve cem' ve tefrik terimlerinin ne anlama geldiğinin bu eserden hareketle öğrenildiği bilinmektedir (Fazlıoğlu C.16 1997: 227). Osmanlı'daki hesap, hesap sistemleri ve hesap yöntemleri ve bilhassa da *hesāb-ı hevāî* hakkında ayrıntılı bir bakış açısı oluşturmak adına Fazlıoğlu'nun İslam Ansiklopedisinde Hesap maddesi için hazırladığı, Osmanlılarda Hesap (s. 244-257), Osmanlılarda Hesap Sistemleri (Osmanlılarda Hesāb-ı Hevāî (s. 257-260), Osmanlılarda Hesāb-ı Hindî (s.262-265) , Osmanlılarda Hesāb-ı Sittinî (s. 266-268) ve Osmanlılarda Hesap Yöntemleri (268-271) başlıklı maddelere bakılmasında fayda vardır (TDV İA, C. 17 1998: 244-271).

1.1. Osmanlı Dönemi Matematik Eserlerinde Kara Cümle Teriminin Kullanımı

Kara cümle teriminin Osmanlı Dönemi'nde ilk kez hangi eserde ortaya çıktığının tespiti güçtür. Ancak eldeki matematik eserleri tarandığında 18. yüzyıl sonlarından itibaren görüldüğü anlaşılr.

19. yüzyıla ait *Sûret-i Erkâm-ı Hindî* ve *Zübdetü'l-Hisâb* adlı eserlerde *hesâb-ı hevâîn* anlatıldığı bölümde *kara cümle* şöyle geçmektedir:

Tablo 1: *Sûret-i Erkâm-ı Hindî* adlı eserde *kara cümle* teriminin kullanımı.

<i>Sûret-i Erkâm-ı Hindî</i>	Metindeki işlem başlıkları
<i>Kara cümle-i yeminî tahtani ve fevkani</i> [Alt ve üstün(sayıların) sağ tarafa toplama işlemi].
<i>Kara cümle-i yesarî tahtânî ve fevkânî</i> [Alt ve üstün (Altta ve üste bulunan sayıların) sol tarafa toplamı]
<i>Kara cümle-i Meşhûr</i> [En bilinen toplama işlemi].
<i>Kara cümle-i cem 'i taz'if</i> [İki katı alınanın toplamının toplamı].

<p><i>Kara cümle-i cem'ü'l-Küsûrî</i> [Küsürlerin toplamının toplamı].</p>
---	--

Tablo 2: *Zübdetü'l-Hisâb* adlı eserde *kara cümle* teriminin kullanımı.

<i>Zübdetü'l-Hisâb</i>	Metindeki işlem başlıkları
<p><i>Sûret-i kıra cümle-i meşhûr</i> [En bilinen toplamının görünüşü].</p>
<p><i>Sûret-i kıra cümle-i cem'i ve taz'if</i> [Toplamın ve iki katı alınanın toplamının görünüşü].</p>
<p><i>Sûret-i kıra cümle fevkânî ve tahtânî</i> [Alt ve üstün (Altta ve üste bulunan sayıların) toplamının görünüşü].</p>

<p><i>Süret-i kara cümle yesârî fevkânî ve tahtânî</i> [Alt ve üstün (Altta ve üste bulunan sayıların) sol tarafa toplamının görünüşü].</p>
---	---

Verilen örneklerdeki başlıklara dikkat edildiğinde *kara cümle* ifadesinin toplama işlemi ile karşılandığı anlaşılır. Ama bu toplama işleminin içerisinde alt ve üstteki sayıların toplamı, sayıların iki kat edilmesi (taẓ'îf), çıkarılması gibi farklı birtakım işlemler de birlikte yapılmaktadır. Osmanlı Dönemi'ndeki matematik eserlerinde toplama işlemi çoğunlukla *artur-*, *ziyâde id-/eyle-*, *cem' id-/eyle-* fiilleriyle kullanılır (bk. Kalafat 2015; 2017). Buna göre *kara cümle*nin bunların üzerinde ayrı bir terim olarak 'toplama' anlamını içerdiği görülür.⁴

Yazma eserler tarandığında *kara cümle* adını taşıyan kitaplara da rastlanmaktadır: Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesinde bulunan Bahâeddîn Muhammed b. Hüseyin el-Âmilî (953-1030/1547-1621) tarafından yazılan 05 Gü 229 /1 arşiv numarasıyla kayıtlı *Kara Cümle*; Milli Kütüphanede bulunan Kâdî Asker Şerîf Mehmed Mollâ Efendî (öl. 1308/1890) tarafından yazılmış 06 Mil Yz A 2884/1 ve 06 Mil Yz A 2914/2 arşiv numaralarında kayıtlı *Kara Cümle*; yazarı belli olmayan Kastamonu İl Halk Kütüphanesinde 37 Hk 492/2(a) arşiv numarasıyla kayıtlı *Risâle Kara Cümle Hisâbı* ve yine aynı kütüphanede bulunan ve yazarı belli olmayan 37 Hk 3816/3 arşiv numaralı *Kara Cümle*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde 07 El 2974/2 ve 07 El 2545/4 arşiv numaralarıyla kayıtlı olan ve yazarı belli olmayan *Kara Cümle* isimli eserler tespit edilebilenlerdir (www. yazmalar.gov.tr E.t. 11.07.2018)⁵.

⁴Burada ayrıca bir terim olarak görülen *taẓ'îf* (bir sayının iki katını alma) terimi, *tanşîf* (bir sayıyı ikiye bölme) terimini akla getirmektedir. *Kara cümle* içerisinde burada örneği verilmese de *tanşîf* de işlem olarak görülür. Bunun sebebi Osmanlı matematiğinde dört işlem olarak algılanan toplama, çıkarma, çarpma ve bölmenin yanında iki işlemin daha (taẓ'îf ve tanşîf) bu hesap içerisinde anılmasıdır. Yani, bu dönemde matematikte dört değil, altı işlemde söz edilebilir (bk. Fazlıoğlu Hesap maddesi TDV İA, C. 17 1998: 244-271).

⁵ Bu eserler için dikkat edilmesi gereken nokta, eserlerin isminin tespit eden araştırmacılar tarafından 'kara cümle' olarak verildiğidir. İncelenen bu eserlere bakıldığında baş kısımlarında çoğunlukla *kara cümle* hesaplarının yapıldığı ve ardından Arapça veya Türkçe bir matematik veya başka bir konudaki eserin karışık olarak yer aldığı görülür. Bu eserleri kayda geçirenlerin tıpkı adı belli olmayan matematik eserlerinin çoğunluğuna 'ilm-i hisâb' adının verilmesi gibi, adı belli olmayan ama ilk bir iki sayfasında *kara cümle* anlatılan bu tür eserlere de genel olarak 'kara cümle' diye ad verdikleri anlaşılır. Bunların içerisinde farklı bir isim gibi duran *Risale Kara Cümle Hisâbı* da diğerleriyle aynıdır. O da diğer kara cümleler gibi eser arasında birkaç varak olarak yer alır. Adının farklı oluşu, eseri kayda geçiren kişinin biraz daha dikkatli bir ifade kullanmasından kaynaklanmaktadır.

Resim 1: Kâdî Asker Şerif Mehmed Mollâ Efendi (öl. 1308 /1890)'nin eserinden bir örnek.

1.2. Ders Adı Olarak Kara Cümle Teriminin Kullanımı

Osmanlı Dönemi'nde *kara cümle* teriminin ders adı olarak da kullanımına rastlanmıştır. Bu süreç bir bakıma eğitim tarihiyle ilişkilidir. Osmanlı'dan erken Cumhuriyet Dönemi'ne kadar (1453-1938) *kara cümle*nin eğitimde göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir yere sahip olduğu görülür. Terimin eğitim tarihi içerisindeki yerinin mektep ve medrese ayrımıyla da bir ilgisi vardır. Bilindiği üzere Osmanlı'da mektep saray, hükümet ve askerlik işlerinde çalışacak memurların, medrese ise dinî ve hukukî bilgileri edinmek isteyen halktan kimselerin eğitim kurumlarıdır (Ergin 1977: 5). Bu bakımdan *kara cümle*nin mekteple beraber anlam alanını genişleten bir matematik terimi olduğu söylenebilir.

Anadolu'da hükümdarlar ve varlıklı ailelerin destek verdiği vakıfların yardımıyla kurulmaya başlayan Sıbyan Mektepleri Osmanlı'nın ilk eğitim kurumlarıdır. Fatih (1432-1481) Dönemi'nde İstanbul'da da kurulmaya başlanmış bu mekteplerin ana amacı dinî bilginin verilmesidir. Sıbyan Mektepleri çoğunlukla kuran okumaya, namaz surelerini ve biraz da yazı (hat-kaligrafi) öğretmeye yarayan kurumlardır (Ergin 1977: 5). Başlangıçta amacına bağlı olarak bu mekteplerde ağırlıklı olarak Kuran, ilmiyal gibi dersler verilse de I. Mahmut'un (1696-1754) 1739 tarihli vakfiyesinde, çocuklara o dönemde güzel yazı öğretmek maksadıyla bir hat hocasının atandığı bilinmektedir (Aksoy 1968: 14-15; Baltacı 2005:76; Öztürk 2007: 566; Yılmaz 2009: 18; Kazıcı 2014:84). Sıbyan Mekteplerine matematiğin Fatih Dönemi ile girdiği söylenebilir. Ancak bunlar üst düzey matematik dersleri değildir. Öğrencilerin kendi işlerini görece kadar hesap bilmesi anlayışıyla koyulan *kara cümle* hesabıdır. Buna göre Sıbyan Mekteplerinde okutulan dersler elifba, Kuran, tecvit ilmi, mızraklı ilmiyal, yazı, inşa, *kara cümle*⁶ şeklindedir (Başgöz, Wilson 1968; Çelenk 2008). Bu dönemde *kara cümle* sadece İstanbul Sıbyan Mekteplerinde okutulurken, taşrada böyle bir dersin verilmediği müfredatlardan tespit edilebilmektedir (Memioğlu 2003: 243; Çelenk 2008: 371).

Orhan Okay'ın Ahmet Mithat'ın otobiyografisini yazdığı *Vesika-lık* dergisinde de Sıbyan Mektebi için şu notu düştüğü görülür: “Ertesi yıl İstanbul'a dönmek gerekince bu defa Tophane'deki bir Sıbyan Mektebine verilir ve epey ileri bir yaşta bu okulu bitirir (1862). Esasen o yıllarda Sıbyan Mekteplerinin verdiği eğitim de elifba, Kur'an, ilmiyal, tecvit, iyi ahlâk, sülüs ve nesih yazı gibi çoğu dinî çerçevedeki bilgilerle *kara cümle* denilen dört işlemden ibarettir” (2002: 131).

⁶Alıntılanan kaynakların hemen hepsinde *kara cümle* 'dört işlem' anlamında verilmiştir. Terimin kronolojik olarak anlamları işlendiğinden, herhangi bir karışıklığa ihtimal vermemek için araştırmacıların parantez içinde verdikleri (dört işlem) ifadesi yazılmamıştır.

Osmanlı Dönemi'nde eğitimde ilk Batılılaşma çabaları 1773-1839 yıllarında başlar. Bu amaçla, Sıbyan Mektepleri dışında II. Mahmut Dönemi'nde açılan rüştiye düzeyindeki okullarda öncelikle Arapça ve Farsça derslerinin eklendiği görülür. İlerleyen süreçte matematik ve teknik derslerin zorunlu hâle getirilmesi, *kara cümle*nin ileri düzey matematik hesaplarını yapmak amacıyla bir basamak olarak kullanılmasını sağlamıştır. Bu dönemde açılan sivil memur yetiştirmeyi amaçlayan Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin ders programında Arapça sarf ve nahiv, Farsça ve Tuhfe-i Vehbi, Gülistan, hat, *kara cümle*, darp, taksim vs. Türkçe inşa dersleri öğretilmektedir (Akyüz 2013: 149). Verilen derslere dikkat edildiğinde darp (çarpma) ve taksimin (bölme) *kara cümleden* ayrı bir ders olarak öğretildiği görülür. Buradan *kara cümle*nin 'toplama' anlamının yanında çıkarma işlemini karşıladığı da anlaşılır. Bu bir bakıma daha önce bahsi geçtiği üzere Osmanlı Dönemi'ndeki *hesab-ı hevâide* toplama ve çıkarmanın zihinden bilinip çarpma ve bölmenin yazarak yapılabilen hesaplar olduğuyla ilişkilendirilebilir. Böylelikle, *hesab-ı hevâi* sistemi ile *hesab-ı hindî* sisteminin birlikte kullanıldığı ve müfredatta geçen *kara cümle* ile henüz dört işlemin kastedilmediği açıktır.

Osmanlı'da Ermeni okullarında da *kara cümle* öğretilmektedir. Özellikle, Patrik Ohannes Çamaşırcıyan zamanında (1803-1812) İstanbul'un bütün semtlerinde Ermenilerin Meccani Cemaat Mektepleri açtıkları bilinmektedir (Ergin 1977: 752). Bu mekteplerin müfredatlarında Ermenice (alfabe, kıraat, dinî kıraat), din (Hristiyanlığın esasları, dualar, ilah), yazı (alfabe, Ermenice ve Türkçe senet yazmak), hesap yahut rakam (kara cümle, çıkma, darp, taksim, rublu, buçuklu, zincirli taksim ve ortak pay bulma) dersleri okutulmaktadır. Bu Ermeni okullarındaki dersler arasında yer alan *kara cümle*nin de 'toplama işlemi' anlamına geldiği görülür.

Dönemin askerî okullarından Mekteb-i Ulûm-i Harbiye'de de 1841'den itibaren riyazi ilimlere ağırlık verilmesiyle çavuş ve başçavuşlara *kara cümleden* başlayarak *hesab-ı âdi*, küsuratı aşariyye, tenasüp, logaritma, cüzürât ve faiz hesapları, Öklid'in usûl-i hendese okutulmuştur (Ergin 1977:363). Osmanlı Dönemi'nde 1836-1885 yıllarında *kara cümle*nin öğretildiği okullar arasında Bâbîali Mektepleri ve Bâb-ı Defterdârî Mektepleri de sayılmalıdır. O dönemde memur yetiştiren çoğu mektepte *kara cümle* hesabının bilinmesi yeterli gelirse de bu mekteplerde siyakat yazısı ve rakamlarının *kara cümle*nin yanında ayrıca öğretildiği bilinmektedir (Ergin 1977: 67-68; 74-75). Bu iki mektebin dersleri arasında *kara cümle*nin biraz daha ileri düzey bir matematik için hazırlık amacıyla okutulduğu ve 'dört işlem' anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca darp (çarpma) ve taksim (bölme) işlemlerinin ayrı birer ders olarak okutulmaması, bu işlemlerin *kara cümle* içinde toplandığını gösterir ki bu da 'dört işlem' anlamını destekler. *Kara cümle*nin bu noktada kazandığı 'dört işlem' anlamı Fazlıoğlu'nun (bk. 1998: 248) Osmanlı muhasebe kalemlerinde kullanılan *hesab-ı hindî* içerisinde *hesab-ı hevâin*in zamanla eridiği yönündeki görüşünü doğrular. Nitekim darp (çarpma) ve taksim (bölme) işlemleri *hesab-ı hindî* içerisinde çözüme muhtaçtır. Bunların zaman içerisinde ayrı bir ders olarak müfredatta yer almaması ve *kara cümle* içerisinde toplanması bu terimin artık *hesab-ı hindî* düzlemine çekildiğinin de göstergesidir. Yani, buradaki 'dört işlem' a '*mâl-i erba'a*' terimiyle veya başka bir deyişle günümüzdeki anlamıyla aynıdır.

Bu verilerden hareketle, Osmanlı Dönemi'nde eğitim müfredatında yer alan *kara cümle*nin Sıbyan Mektepleri ve II. Mahmut Dönemi'nin başlarındaki eğitim kurumlarında sadece 'toplama', 1841'lerden sonraki eğitim kurumlarında ise hendese, logaritma vb. gibi daha karmaşık hesap işlemlerini öğretmek için, öncelikli olarak gösterilen, temel eğitim sayılabilecek 'dört işlem' anlamına geldiği görülür. Terimin 'toplama' anlamından 'dört işlem' anlamına bu merhalede evrildiğini söylemek mümkündür.⁷

⁷ Burada dikkat çekici olarak, araştırmacıların Sıbyan Mektebi ve diğer mekteplerin müfredatıyla ilgili verdikleri ders listelerinde *kara cümle* için – belki güncel sözlüklerden hareketle – 'dört işlem' anlamını kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Terimin araştırmacıların yorumlarına göre, Sıbyan Mekteplerinden itibaren 'dört işlem' anlamında kullanılması, içeriğini oluşturan *cem'* ve *tefrîk* konularının zamanla kendi içerisinde toplanma süreciyle uyum göstermemekte ve terim için çelişki

2. Cumhuriyet Döneminde Kara Cümle Terimi

*Kara cümle*nin Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Osmanlı'dan bir miras olarak eğitim tarihi içerisinde yerini aldığı söylenebilir. Tanzimat Dönemi'nden Cumhuriyet'e geçişte ve devamında Cumhuriyet'in ilk yıllarında (1840-1925) uygulanan eğitim politikaları arasında, halka okuma yazma öğretiminin yanında basit olan *kara cümle* hesabının öğretimi de vardır (Sakaoğlu 2003: 93). Bu durum terimin halk arasında yaygınlaşmasını sağlamış ve *kara* kelimesinin 'avam, halk' anlamı da öne çıkmıştır.

*Kara cümle*nin bu dönem kaynaklarındaki varlığı gazeteler üzerinden daha gözle görülür bir resim çizer. Köşe yazarları ve ediplerin, bilim adamlarının ve mebusların terimi kullanışlarının 1945'lere kadar devam ettiğini söylemek mümkündür:

2.1. Gazetelerde Kara Cümle Terimi

Terimin gazetelerdeki kullanımı *Hakimiyet-i Milliye*, *Akşam*, *Vakit* ve *Ulus* gazetelerinde çıkan haberler, köşe yazıları, hikayeler ve halktan gelen yazılar üzerinden takip edilebilmektedir. Bu açıdan 1929-1944 yılları arasında toplam 14 örnek tespit edilmiştir. Aşağıda bu örnekler kronolojik olarak verilmiştir:⁸

1929

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi:

Aşağıdaki örnek, halktan kişilerin yazı gönderdiği gazete bölümünden alınan bir şiire aittir. *Kara cümle*nin şiirde geçen beyaz, kırmızı, mor ve alacalı cümle kelimeleriyle birlikte kullanımı buradaki anlamının 'şaka yollu, şaka' olduğu izlenimini uyandırır da şiirin bütününe bakıldığında *kara cümle*nin gerçek anlamında 'dört işlem, hesap' kullanıldığı; beyaz, kırmızı, mor ve alacalı cümle anlamlarının şiirdeki mizahî yaklaşıma bağlı olarak bir örnekseme şeklinde verildiği anlaşılar.

Mihani, fizik kanunları; metafizik iddiaları, zayçe usulleri, kozmoğrafya düsturları, logaritma;

Adî ve âlâ cebirle tefazullar;

Adî kesir, aşarî kesir, kara cümle, beyaz cümle, kırmızı cümle, mor cümle, alacalı cümle;

Ve alelîtlak darıdünyada, kafalarda, kitaplardaki rakamlar; Sayı ve hesap denilen mefhumun aletleri, canı olan rakamlar yok mu rakamlar? (Rakamların Sefaleti (şiir), *Hakimiyet-i Milliye* 1929: 7).

Vakit gazetesi:

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın hikayesinden alıntı olan aşağıdaki örnekte *kara cümle*nin 'hesap' anlamında kullanıldığı görülür.

Enver Rağıp-Zavallı çocuk aklın da cismin gibi zâif...Sana acıyorum...

Afif Hüsnü sesini dikleştirmeye uğraşarak:

— Bana acıma...Senin merhametine muhtaç değilim...

— Muhtaçsın... Sana acıyan yalnız ben değilim. Hanım da acıyor. beyefendi? de acıyor..

yaratmaktadır. Bu bilgilere ek olarak, Osmanlı Dönemi'ndeki taranan kaynaklarda terimin 'şaka, şaka yollu' gibi anlamlarına veya şaka amaçlı kullanımlarına rastlanılmadığını belirtmekte fayda vardır.

⁸ Örnekler verilirken orijinal yazımlarında düzeltmeye gidilmemiştir.

Sen buraya ancak bu üç merhametin sayesinde gidip gelebiliyorsun.

— Üç merhametin içtimai sayesinde! Çok tuhaf kara cümle... (Hüseyin Rahmi, Namuslu Kokotlar Vakit gazetesi 1929: 2).

1930

Vakit gazetesi:

Aşağıdaki örnekteki köşe yazısını yazar, Batılı eserlerin tercümesindeki problemleri dile getirmek maksadıyla kaleme almıştır. Burada *kara cümle* ‘hesap’ anlamında kullanılmıştır.

Gerek burada gerek orada yabancı dilleri pek güzel öğrenmiş olan birçok gençlerimiz vardır. Bunların birçoğu bugün bankalarda veya şirketlerde kara cümle yapmakla meşguldür; bu münevver gençlerin en iyileri bu iş için seferber edilemez mi? Asgarî bir hesapla ciddî tercümelerle iştigal edebilecek yirmi otuz mütercim bulamaz mıyız? Bütün vaktini bu işe hasredek olan bu mütercimlerin her biri senede vasatî olarak iki eser tercüme etse her sene altmış ve on senede altı yüz şaheser tercüme edilmiş olur. İşte size on sene sonra için mükemmel bir kütüphane... (Yeni Anketimiz, Ne Okuyacağız? Tercüme ediyoruz diye dehâları katlediyoruz! Bir dev ve cüce meselesi... Müderris Yusuf Şerif Bey’in Fikirleri 2, Vakit 1930: 4).

1931

Akşam gazetesi:

Akşam gazetesinde yayımlanan yazarı belli olmayan bu örnek ise Cumhuriyet öncesindeki matematik öğretimi üzerine bir köşe yazısıdır. Burada *kara cümle*nin *cebri âlâ muadeleleri kara cümle gibi kalır* yani, ‘yüksek cebir denklemleri dört işlem gibi kalır’ ifadesinden hareketle ‘dört işlem’ anlamında olduğu görülür.

Manastırlı İsmail Hakkı Efendi’de nuranî sima, süt gibi sakal, koskoca sarık. İkinciye (Vesaya ve feraiz), üçüncü ve dördüncüye (Usulü fıkıh) okutur. (Vesaya) ya sözüm yok amma o (Feraiz) denilen nesnenin açmazları yanında (cebri âlâ) muadeleleri (kara cümle) gibi kalır (Manastır Mutasarrıflığına mı? Minnasettere müttasirün felegunne mi?, Akşam 1931: 5).

1932

Vakit gazetesi:

M. Gayur tarafından kaleme alınan aşağıdaki yazıda da *kara cümle*nin ‘dört işlem, hesap’ anlamında geçtiği anlaşılır.

Artık yaz geldi... Yazla beraber imtihanlar ve imtihanları takip edecek tatil günleri de yaklaştı. Senenin dokuz ayında mektep rahleleri üzerinde oturmaktan rahavet kespeden vücutlar, siyah üstünde karalar peşinde koşarak ve kara cümleler yaparak yorulmuş olan dimağlar tatilin şen ve mesut aylarında rahat ve küşayişe kavuşacaklar, saf hava teneffüs edecek olan ciğerler kuvvet kazanacaklardır (Vakit’in Çocuk Sayıfası, Konuşma köşesi, M. Gayur, Vakit 1931: 6).

Akşam gazetesi:

Yazarı belli olmayan aşağıdaki örnekte *kara cümle* ‘dört işlem, hesap’ anlamında kullanılmıştır.

Artık Vali Namık paşanın yelkenleri tamamen suya düşmüştü. Ne yapacağım şaşırmış, hiddet ve hırsından dairede karşısına çıkını başlamağa, her işi bırakarak yalnız

firarilerle uğraşmağa başlamıştı. Bu defa işin ciddiyeti meydana çıkmıştı. Recep paşa da ilk firar hadisesinde olduğu gibi bu defa "biraz kara cümle bilir iki cahil çocuğun firarı..." (Abdülhamit Devrine Ait Hakiki Maceralar Akşam 1932: 5).

1933

Akşam gazetesi:

Sermet Muhtar'ın yazdığı *Sülün Bey'in Hatıraları* isimli köşe yazısında *kara cümle*nin 'dört işlem, hesap' anlamında geçtiği görülür.

Bana hatmi ettiren, gazeteyi söktüren, yazıyı başartan odur. İki sene kadar devam etti. Manastırlı Rifat Bey'in (manzum ilmihalini), Abdi Kâmil Bey'in (*) (Yeni kıraat)im, Cevdet paşanın (Kıyası enbiya)sını okuttu. Hesaptan tadat ve terkim ve kara cümle yaptırttı. Hattat İzzet Efendi'nin (Rehberi sübyan)larını doldurttu (Sülün Bey'in Hatıraları, Muhtar 1933: 5).

1934

Akşam gazetesi:

Sermet Muhtar'ın başka bir yazısında da *kara cümle* yine 'dört işlem, hesap' anlamında kullanılmıştır. Metinde geçen 1282'yi *hicrî seneden tarh et-(çıkarmak)* ifadesi, terimin o dönemde sadece toplama işlemini karşılamadığının bir ispatıdır.

İşte Yusuf Daniyal Bey de o sene dünyaya gelmişti. Kara cümle hazır, kalem kâğıt da elimizde. 1282'yi hicrî seneden tarh ediver, oldu bitti; sen sağ, ben selâmet (Rüküş Hanımlar, Akşam, Muhtar 1934: 7).

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi:

Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki bir hatıratda da *kara cümle* kelimesi geçmektedir. Metindeki *askerî rüştiye* ifadesi, terimin 'dört işlem' anlamında kullanıldığını gösterir.

Hatırlıyorum: biraz okuma yazma, o vakit kara cümle dediğimiz hesabı öğrendikten sonra askerî rüştiyesine girdiydim (Şehir ve Taşra: Dünkü Mektep, Bugünkü Mektep, Hâkimiyet-i Milliye 1934: 3).

1937

Ulus gazetesi:

Yazarı belli olmayan aşağıdaki örnekte geçen renk adı + cümle kullanımının benzerine daha önce bahsi geçen 1929 yılında *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde yayımlanan bir şiir örneğinde rastlanmıştır. Bu yazıda da yazar, *kara cümle* yanında kırmızı ve sarı cümle ifadelerini kullanır. Yazıdaki *kara cümle* 'dört işlem' olarak gerçek anlamında kullanılmış, 'kırmızı ve sarı cümle' ifadeleri ise yazar tarafından örnekseme yoluyla türetilmiştir.

Yeni muharebeler insanı, acıklı bir hesap ihtisasına da mecbur ediyor. Bizim eski bir tâbirimiz vardır: iyi hesap bilenlere "kara cümlesi kuvvetli" deriz. Habeş harbının zayıyatını «ayarken, gerçekten, yapılan hesap bir "kara cümle" idi. Karmen'in memleketinde can verenleri de "kırmızı cümle" ile hesap edebilirdik. Şimdi, sarı ırktan iki milletin sarı nehir yakınlarında kıydıkları canları ise ancak "*Sarı cümle*" ile toplayabiliriz. Fakat sarı cümlelerin kara cümleyi de kırmızı cümleyi de gölgede bıraktığı muhakkaktır. Tanrı, hesaba akıl erdirenleri "beyaz cümle" den esirgesin! (Kara, kırmızı, sarı cümleler! Ulus 1937: 2).

1938

Ulus gazetesi:

Ulus gazetesinden alınan bu örnekte ise mahkemede bir anne ile röportaj yapan muhabirin gerçek bir habere dayalı konuşmasında *kara cümle* kelimesi geçmektedir. Anne *kara cümleyi* ‘hesap, dört işlem’ anlamında kullanmıştır.

— Peki o oğlun olacak herifin cebinde mektup filan görmedin mi hiç?

— Erkektir, cebinde mektup da bulunur, para da... Ama ben mektuptan ne anlarım... Kara cümle ne gezer bende a iki gözüm evlâdım... (Mahkeme röportajları, Ulus 1938: 7).

1943

Vakit gazetesi:

Haşim Nahid Erbil’in köşe yazısından alınan bu örnekte de *kara cümle*nin ‘hesap, dört işlem’ anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bizim nakledilen ve edilmeyen servetimiz hesap edilirse, bir milyarlık banknotun azlığı meydana çıkar. Yalnız bir yıllık istihsalimizin değeri, milyarları geçiyor. Bununla beraber memleketin istihsal kaynakları ile istihsal maddelerini bir yana bırakalım da harp sonrası yapılacak işlere bir göz atalım: Sade deprem mıntıkasında değil. Bütün Türkiye’de evlerin modernize edilmesine ihtiyaç var. Sulama, kurutma, elektrik işleri, keşfedilmiş VP edilecek madenlerin işletilmesi’ kara, hava ve denizde münakale vasıtalarının kurulması ve genişletilmesi, çiftçilikle buna bağlı türlü türlü endüstrilerin modernleştirilmesi muhtelif sanayinin kurulması ve işletilmesi; buğday ve arpa tarlalarından daha verimli olan balık servetini elde etmek için modern bir balıkçılık endüstrisinin kurulması vs. gibi büyük işler, milyarlar ister :”kara cümle, yanlışlığı işte bu noktadadır (Bazı İktisatçılarımızın İktisat Bilgisi ve Türk Parası, Erbil, Vakit 1943: 2).

Ulus gazetesi:

Sebahaddin Sönmez’in köşe yazısında geçen *kara cümle*de ‘hesap’ anlamında kullanılmıştır.

Bu vesile ile halkımıza taksilere yapılan zammı da hatırlatmak isterim. Taksinin yazdığı rakama yüzde 60 ilâve edilecektir. Bazı şoförler, cemiyetin kara cümle noksanını sömürmeğe yeltendikleri için bu noktaya dikkat etmeliyiz (Birkaç Satırla Belediyenin Yerinde Bir Kararı, Ulus, Sönmez 1943: 2).

1944

Akşam gazetesi:

Yazarı verilmemiş aşağıdaki örnek ise dolma kalemler üzerine yazılmış bir yazıdan alıntılanmıştır. Burada *kara cümle*nin yine ‘dört işlem’ anlamında kullanıldığı görülür.

Bu kalemlerin gümüşlü, altın kaplamalı süslü püslüleri, renk renkleri yoktu. Hepsini bir örnek: Siyah, Üstü dümdüzleri üç çeyreğe, satrançlıları bir meciyeye, hâre hâre nakışlıları bir çeyrek liraya idi. Beyoğlu Tünel kapısının bitişiğindeki Löffler’de, Doğruyolda Zelliç’te, Bahçe kapısında Paluka’da, Hacı köçek Camisi’nin sırasındaki saatçi ve gözlükçüde satılırlardı. Her nasılsa kaleminden hoşlanmış, kullanmayı âdet edinmiş yaşlı başlı kimseler damarsızın cilvelerine agâh.

— Aman gidişatı bozulur, tutaraklı olur!... - diye bir iki satır yazı, dört beş rakamlı kara cümle için bile çoluk çocuk eline, hattâ eş dosta vermezlerdi (Dünden bugünden: Dolma Kalem, Akşam 1944: 6).

Bunlara bir de Peyami Safa'nın Tasvir gazetesinde kaleme aldığı sonradan *Osmanlıca Türkçe Uydurmaca* kitabına eklediği 'Doğru Yazı Siyaseti' isimli makale eklenmelidir. Safa bu yazısında gazetede yazıların ahenk ve üsluptan uzak, ölçüsüz olduklarını eleştirerek yazıların sahibi için şöyle bir ifade kullanır: "İşte baş muharrirliğe özenen bir zat, ki vaktiyle maarif vekilliğinde de bulunmuş, fakat yazıları kara cümle sefaletinin tipik numuneleridir." (Tasvir 1945). Yazarın burada kullandığı *kara cümle* ile kastettiği de hesaptır. Çünkü Safa, dili kullanmak ve yazıya aktarmak için de bir hesap yapılması gerektiğini bu yazısında vurgular.

2.2. Bilim İnsanlarının Dilinde Kara Cümle Terimi

Kara cümle terimi gazetelerin dışında bilimsel yazılarda da kullanılmıştır. Ünlü Türk matematikçisi Cahit Arf'ın bu terimi 'dört işlem, hesap' anlamında kullandığı bilinmektedir. Arf'ın bir makalesinde *kara cümle* terimi şöyle geçmektedir:

Bu keyfiyet birçok kimselerde matematik ve matematikçi hakkında şu yanlış zehabı uyandırmaktadır: matematik sayılar üzerindeki dört işlemi çabuk, tertipli ve hatasız bir şekilde yapabilen bir adam yani bir nevî hesap makinesidir. Bu adam şiiirden, resimden, güzel şeylerden anlamayan ve yalnız sayan bir otomattır. Halbuki matematikçiler kara cümle bakımından orta halliden biraz aşağıda sınıflandırılabilirler (Arf 1960: 24).

Kara cümleyi sadece matematik sahasındaki bilim insanlarının kullanmadığı, Reşit Rahmeti Arat'ın Kutadgu Bilig'de geçen *elig sakışı* ifadesinin çevirisi için 'kara cümle' terimini tercih etmesinden anlaşılr. Burada *elig sakışı* terimiyle 'el /parmak hesabı' kast edilmiştir. Çünkü *kara cümle* daha önce değinildiği üzere *hesab-ı hevâî* için kullanılan bir terimdir. Beyitlerde *elig sakışı*, elle / parmakla yapılan hesap anlamını içerir (Kalafat 2018: 143). 2783 numaralı beyitte Hâcib'in *kara cümleyi* hendese öğrenmek için temel hesap saydığı da görülür.

2782 *elig sakışın bilse artuk yete*

bırsursa ögi köngli sakış tuta (Arat 2007: 290). 'Hazinedarın kara cümlesi çok iyi olmalı, aklını ve gönlünü hesap tutmağa alıştırmalıdır' (Arat2003: 205).

2783 *elig sakışında keçer erse sen*

kerek hendese sakışı tutsa sen(Arat 2007: 290). 'Kara cümleden sonra hendese hesabını ele alması lazımdır' (Arat 2003: 205).

2.3. TBMM Tutanaklarında Kara Cümle Terimi

Gazete ve bilimsel yazıların yanında TBMM tutanaklarında da bu terime rastlanmıştır. Aşağıda bu tutanaklardan üç örnek verilmiştir. Bunların üçünün de Cumhuriyet'in ilk dönemlerine ait olması dikkati çeker.

1922 /23 (H. 1341) *tarihli Zabıt Ceridesi*

Aşağıdaki örnekte *kara cümle*nin 'hesap, dört işlem' anlamında kullanıldığı hemen altındaki cümlede geçen bütçe kelimesinden anlaşılmaktadır.

HÜSEYİN HÜSNÜ EFENDİ (İsparta) — Kara cümle yanlış çıkmasın ha...

MUHTAR BEY (Devamla) — Çok teessüf ederim ki, yegâne ve en büyük vazifeniz bütçenin kontrolü ve milletin parasından sarf edilen mebalîğ muvazî lehine midir,

aleyhine midir? Onu tetkik etmek olduğu halde, böyle bir nizamsızlık oldu, bunları arayalım bulalım demekliğini gülmekle karşılıyorsunuz. Aşkolsun size vallahi. (Handeler, alkışlar) (TBMM Zabıt Ceridesi 1341: 180).

1926'tarihli Zabıt Ceridesi

Bu zabıt ceridesindeki örnekte veraset ve intikal vergisi hakkında (1/810) numaralı kanun lâyihası ve Kavanini Maliye, Muvazenei Maliye ve Adliye encümenleri mazbataları üzerine bir müzakere yapılmaya çalışılırken geçen bir konuşma vardır. Konuşmada geçen *kara cümle* ifadesi 'hesap' anlamındadır.

MALİYE VEKİLİ HASAN BEY (Trabzon) — Hayır. MUHTAR BEY (Devamla) — Öyledir. Meselâ malından bir kısmım başkasına hibe ederse o nedir? O adam vefat ederse emvali miras sahiplerine intikal edecekti. Böyle yapmayıp da oğlunun birine hibe ederse diğer mirasçıları mahrum kılıyor demektir. Buna rağmen hibede daima intikalden daha az vergi istiyoruz. Bizim cetvellerde hibede on bin liradan elli bin liraya kadar olan için % 3 vergi alıyoruz. Asıl intikalde (25) bin liradan (50) bin liraya kadar olan % 6. Diyeceksiniz ki bir kısmını bundan evvelki cetvelde alıyoruz. İşte asıl yanlışlık buradan çıkıyor. Şimdi (25) bin liradan (50) bin liraya kadar olan yarısı (25) bindir değil mi? Demek ki - 25 bin lirasından % 6 alıyoruz. (50) bin lirasından yüzde üçe muadil oluyor. Mütebakisi de caba. *Kara cümle* meselesi burada tahakkuk ediyor ki mecmuundan mirasla alınan vergi, hibe ile alınan vergiden çoktur. Zaten rakamları mukayese ve tatbik ettik. Mirasda hibeden daha çok vergi alınıyor (TBMM Zabıt Ceridesi 1926: 391).

1933'tarihli Zabıt Ceridesi

Aşağıdaki örnekte de staj için verilecek ödenek hesabının tartışıldığı görülür. Burada da *kara cümle* 'hesap, dört işlem' anlamındadır.

SİRRI B. Bu efendilerin mektepten çıktıktan sonra sıtaj için Avrupa'ya gönderildikleri zaman onlara verilmek için de ayrıca 74 bin lira tahsisat konulduğunu görmekteyim. O halde bu 74 bin lira da taksim edilecek olursa her diploma başına 2 500 lira daha isabet etmiş oluyor ki mecmuu her diploma için 11 600 lira isabet etmiş olacaktır. RÜŞTÜ B. (Bursa) — *Kara cümle* meselesi. *Kara cümlesi* zayıftır. SİRRI B. (Devamla) — Mekteplerin talim heyeti ve memurlarına verilen maaş da vekâletin memurlar için koyduğu umumî tahsisata dahildir. O halde onlar da bu mektep için ihtiyar ettiğimiz masraflara zammedecek olursak bu yoldaki fedakârlığın derecesi daha ziyade artmış olacaktır. (TBMM Zabıt Ceridesi 1933: 263).

Sonuç

Günümüz sözlüklerinde '(şaka, şaka yollu) aritmetikte dört işlem, manasız yazılmış şeyler, anlamsız yazı' şeklinde karşılık verilen *kara cümle* teriminin semantik yolculuğunun değişen sosyo-kültürel şartlara ve eğitim tarihine bağlı olarak, 1. toplama (toplama, çarpma) [Zihni hesap sisteminde- Osmanlı Dönemi] > 2. toplama (toplama, çıkarma, çarpma, bölme) [zihni hesap sisteminde- Osmanlı Dönemi] > 3. dört işlem (toplama, çıkarma, çarpma, bölme, iki katını alma, ikiye bölme) [rakam / yazı hesap sisteminde- Osmanlı Döneminde] > 4. dört işlem (toplama, çıkarma, çarpma bölme) [rakam / yazı hesap sisteminde- Cumhuriyet Dönemi] > 5. dört işlem (toplama, çıkarma, çarpma, bölme) ve hesap [rakam / yazı hesap sisteminde- Cumhuriyet Dönemi] şeklinde bir süreç geçirdiği görülür. Buna göre:

1. Terimin ilk anlamı *cem* 'toplama, çarpma' teriminden hareketle 'toplama' dır. Burada zihni hesap sistemine (hesab-ı hevâî) göre zihinden ve parmak hesabıyla yapılan bir toplama işlemi kastedilir.

2. Sıbyan Mekteplerinden itibaren ders olarak okutulmaya başlayan bu toplama işleminin ders müfredatlarında, içeriğindeki çarpma işleminden ayrı kullanımı ve yine aynı hesap sistemi içinde

bulunan ters işlemlerini içeren tefrîk ‘çıkarma ve bölme’ terimindeki çıkarma işlemiyle ortak olarak anılmaya başlanması terimin anlamının genişlemesini sağlamıştır. Bu süreç matematikte çarpma ve bölmenin öğretiminin toplama ve çıkarmadan daha zor öğrenilen işlemler olmaları sebebiyle, *kara cümle* içerisinde önce toplama ve çıkarmanın birleştiği ve daha sonra çarpma ve bölmenin bu birleşime eklendiği şeklinde bir gelişime işaret etmektedir (bk. 1.2. Ders Adı Olarak Kara Cümle Teriminin Kullanımı). Bu birleşim esnasında terim hâlâ aynı hesap sistemi (hesâb-ı hevâî) içerisinde olsa da anlamı genişlemiş ve toplama, çıkarma, çarpma ve bölmeyi içermiştir. Ama bu anlam genişlemesi terimin ‘dört işlem’ tanımını kazanmasına yetmemiş ve *cümle* kelimesinin anlamındaki baskın olan ‘toplama’ karşılığını taşımaya devam etmiştir. Ancak buradaki ‘toplama’ anlamıyla bir matematik işleminin değil, bu dört işlemin birleşmesine bir gönderim olarak, anlamı bütüncül tanımlayan ve *cümle* kelimesinin ‘toplama, toplama, bütün, hepsi’ anlamlarına işaret eden ‘işlemlerin hepsi, tamamı, toplamı’ anlamı kastedilmektedir. Böylece *kara cümle*nin, *Giriş* bölümünde bir varsayım olarak verdiğimiz ‘basit işlemlerin hepsi’ anlamını taşıdığı tespit edilmiştir.

3. Dört işlemi kendisinde Sıbyan Mektepleri döneminde birleştiren *kara cümle*, 1841’den sonraki rüştiye düzeyindeki okullarda ileri seviye matematik öğretilmesiyle terim alanını zihin hesabından (hesâb-ı hevâî) rakam/ yazı hesabına (hesâb-ı hindî) taşımıştır. Bu iki hesap sistemindeki geçiş, *kara cümle*nin içerisindeki toplama ve çıkarma işlemlerinin zihin hesabına, çarpma ve bölmenin de rakam /yazı hesabına elverişli olmaları dolayısıyla, baskın olan terimlerin daha az baskın olanları dönüştürmesi şeklinde doğal bir sürecin sonucudur. Terim alanının değişimi terimin daha kullanışlı bir hale dönüşmesine imkân tanıdığından, çarpma ve bölme işlemlerinin alanını genişleterek *taẓ’îf* ‘bir sayının iki katını alma’ ve *tanşîf* ‘bir sayıyı ikiye bölme’ denilen iki işlemin daha anlama dâhil edilmesine imkân vermiştir. Böylece toplama tanımı yerini ‘dört işlem’ tanımına bırakmıştır. Ancak tanımda ‘dört işlem’ ifadesi geçse de anlam açısından tam olarak dört işlem değil, çarpma ve bölme işlemlerinin kendi içinde iki farklı alt işlemi daha içermeleri sebebiyle altı işlem kastedilmektedir. Buna göre *kara cümle*nin içeriği *toplama*, *çıkarma*, *çarpma* (+ *taẓ’îf*), *bölme* (+ *tanşîf*) şeklindedir. Bu şekilde terimin alanı yanında, anlamının da genişleyip değiştiği görülür. Bu değişim ve gelişme, Osmanlı’da terimin ileri düzeydeki işlemler için temel eğitimde kullanılan bir ders olmasını sağlamıştır.

4. Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı’yı takiben terimin kullanılmaya devam ettiği görülür. Bu süreçte içeriğindeki *taẓ’îf* ‘bir sayının iki katını alma’ ve *tanşîf* ‘bir sayıyı ikiye bölme’ işlemleri eğitim politikaları, eğitim sistemini güncelleme çalışmaları sebebiyle toplama, çıkarma, çarpma ve bölme işlemlerinden ayrılmıştır. Buna göre, terimin alanı (hesâb-ı hindî / rakam / yazı hesabı) korunmaya devam etmiş ama, anlamı daralmıştır.

5. Erken Cumhuriyet döneminde ayrıca, eğitim politikalarının halka dönük olması, bu terimin halk arasında yaygınlaşmasını ve terimdeki *kara* kelimesinin ‘basit, avam’ anlamının ‘halk’ anlamıyla pekişmesini sağlamıştır. Bu süreçte mebuslardan bilim adamlarına ve yazarlardan halka bu terim yaygınlaşarak ‘dört işlem’ anlamı yanında ‘hesap’ (temel matematik bilgisi, hesap bilgisi) anlamını da kazanarak anlam alanını bir kez daha genişletmiştir.

Günümüzde terim, halk arasında unutulduğundan kullanımı takip edilememekle birlikte, bilim tarihi ve matematik [tarihi] gibi alanlarda eskicil bir alan terimi olarak ‘toplama, dört işlem ve hesap’ anlamlarında yaşamaktadır.

Öneriler

1. Terimin *TDK* sözlüklerinde geçen ‘şaka yollu, şaka’ anlamına veya şaka maksadıyla kullanımına ne Osmanlı ne de Cumhuriyet Dönemi’ndeki kaynaklarda rastlanmıştır. Pakalın’ın belirttiği gibi hesabı kuvvetli olmayanlara ‘kara cümlesi eksiktir’ şeklinde bir ifadenin kullanılması, terimin şaka maksadıyla veya dalga geçmek için kullanıldığını akla getirebilir. Ancak burada ‘şaka veya şaka yollu’ anlamını *kara cümle*nin değil, *kara cümlesi eksiktir* ifadesinin taşıdığı anlaşılmaktadır. Buna göre, *TDK*

sözlüklerinde parantez içinde verilen ‘şaka, şaka yollu’ kelimelerinin terimin anlamı için niteleyici olmadığı ve tanımda da yer almaması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

2. Bir diğer bakış açısıyla, *TDK* sözlüklerinde ‘şaka’ ve yine *Ötüken Sözlük*’te de ‘anlamsız yazı’ anlamının verilmesinde *Tarama Sözlüğü*’nde verilen ‘manasız yazılmış şeyler’ tanımı etkili olmuş olabilir. *Tarama Sözlüğü*’nde geçen anlamın terimin geçtiği ifade bir beyit olduğu için yoruma açık ve tekrar düşünölmeye muhtaç olduğuna *Giriş* bölümünde değinilmiştir. Buna göre, tanımın Eski Türk Edebiyatı alanındaki uzmanlarca tekrar gözden geçirilmesi ve eğer ilgili sözlüklerde geçen anlamlar bu bağlamda verilmişse, sözlük uzmanlarınca da anlamların yeniden değeriendirilmesi gerekmektedir.

3. *Kara cümle* teriminin anlamlarının tespiti üzerine hazırlanan bu çalışmanın sonuçlarına göre, ilgili sözlüklerde terimin anlamının ‘1. toplama. 2. aritmetikte dört işlem. 3. hesap.’ olarak yeniden tanımlanmasının daha doğru olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, –tarafımızdan ulaşılmasa da – eğer terimin ‘şaka, şaka yollu ve anlamsız yazı’ kullanım ve tanımlarının ilgili örnekleri varsa, anlamın örnekleriyle birlikte dördüncü bir madde başı olarak terimin tanımlarına eklenmesi ve anlam karmaşasının önüne geçilmesi gerekmektedir. Böylece bu kadim terim, toplumsal hafızadaki sürecini doğru bir şekilde tamamlayıp kültürel bellekteki yerini alabilir.

KISALTMALAR

bk.: Bakınız

Mat.: Matematik

OsT.: Osmanlı Türkçesi

KAYNAKÇA

- Aksoy, Özgönöl, 1968. *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Akyüz, Yahya, 2013. *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S.2013)*, Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Arat, Reşit Rahmeti, 1979. *Kutadgu Bilig III Indeks*, Haz. ERASLAN, Kemal, SERTKAYA, Osman Fikri, YÜCE, Nuri, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 47, Seri IV Sayı A 12.
- _____, 2003. *Kutadgu Bilig Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____, 2007. *Kutadgu Bilig I: Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arf, Cahit, 1960. “Matematğin Şiir Yönü”, *Fen Dergisi*, Nisan, s. 23-25.
- Baltacı, Cahit, 2005. *XV.-XVI. Yüzyılda Osmanlı Medreseleri*, c. I-II, İstanbul: Ulus Matbaası.
- Başgöz, İlhan ve WILSON, H. E., 1968. *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*. Ankara: Dost Yayınları.
- Bayraktar, Nesrin, 2004. “Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Anlam ve Kavram Boyutu Üzerine”, *TÖMER Dil Dergisi*, Ekim-Kasım-Aralık, S. 126, s. 56-76.
- Bedreddin, Hasan, 1928. *Küçük Kamus-ı Fransevî [Dictionnaire Français- Turc]*, İstanbul: Maarifet Matbaası.
- Bianchi, T.X ve Kieffer, J.D., 1835. *Dictionnaire Français- Turc: Elsine-i Türkiye ve Franseviyye'nin Lugat*, Paris: Imp. du Comite.

- Cemiloğlu, İsmet, 1991. "Dilimizdeki Kara Kelimesi Hakkında", *Milli Folklor*, c. II., S. 12, s. 22 - 26.
- Çelenk, Süleyman, 2008, "Türk Eğitim Tarihinde Laikleşme Süreci", *Elementary Education Online*, 7(2), s. 368-375.
- Dilçin, Cem, 2009. *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, Osman, 1977. *Türkiye Maarif Tarihi*, c. I-II-III-IV, İstanbul: Eser Matbaası,
- Fazlıoğlu, İhsan, 1997. *Hārizmî*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.16, s. 224-227, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- _____, 1998. *Hesap*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.17, s. 244-271, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Hindoğlu, Artin, 1831. *Dictionnaire Abrege Français-Turc*, Viyana.
- Kalafat, Şermin, 2015. *Cāmi'ü'l-Hisāb (Giriş- İnceleme-Metin-Dizin)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa.
- _____, 2017. "Türk Sözlükçülüğünde Sir James William Redhouse'un İzdüşümleri", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Türk Sözlükçülüğü Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul: Elginkan Vakfı Yayınları.
- _____, 2018. "Kutadgu Bilig'de Geçen Bazı Hesap Terimleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 11, S. 59, Ekim, s. 138-152.
- Kazıcı, Ziya, 2014. *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, İstanbul: Kayıhan Yayınevi.
- Memioğlu, A. Zeki, 2003. "İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 21, s. 241-257.
- Meninski, François à Mesgnien, (1687 [2000]), *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae - Arabico - Persicum Lexicon*, Vienna, C. I-II-III-IV-V-IV, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Okay, M. Orhan, 2002. "Teşebbüse Sarf Edilmiş Bir Hayatın Hikayesi", Ahmet Mithat, *Vesî-kalık, Kitap-lık Dergi*, No: 54- Temmuz, Ağustos, s. 129-136.
- Öztürk, Cemil, 2007. *Osmanlılar-3. Eğitim Öğretim Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (c. 33, s. 565-568), İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Parlatır, İsmail, 2011. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- Pakalın, M. Zeki, 1993. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Redhouse, Sir James W., 1890 [2011]. *Turkish and English Lexicon Shewing in English The Significations of The Turkish Terms*, 4. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Safa, Peyami 1999. *Osmanlıca Türkçe Uydurmaca- "Doğru Yazı Hasreti"* 29 Eylül 1945, Tasvir, Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Sakaoğlu, Necdet, 2003. *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sami, Şemseddin, 1898. (H. 1315), Fransızcadan *Türkçeye Lugat Kitabı*, *Dictionnaire Français-Turc*, İstanbul.
- _____, 2010. *Kamus-ı Türkî* (Haz. Paşa Yavuzarslan), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Saraç, Tahsin, 1985. Büyük Fransızca Türkçe Sözlük, *Grand Dictionnaire Français-Turc*, İstanbul: Adam Yayınları.

Sûret-i Erkâm-ı Hindî, 1813 (H. 1227), Atatürk kitaplığı, Arşiv No: K.492, v.2a.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1922 / 23 (H. 1341), Altmışınçı içtimai, c. 3, s. 98-180.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1926, Yetmiş dokuzuncu içtimai, c. 23, s. 381-406.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1933, Elli beşinci inikat, c. 15, s. 255-273.

Tıngır, Andon B. ve Krikor Sınabyan, 1892.*Fransızcadan Türkçeye Istılahat Lugatı [Dictionnaire Français -Turcs des Termes Techniques, des Sciences, des Lettres et des Arts]*, İstanbul: Karakin Bağdadliyan Matbaası.

Tulum, Mertol, 2011. 17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu, 1996.*Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, C. I-II-III-IV-V-VI Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____, 2011.*Türkçe Sözlük*, Haz. AKALIN, Şükrü Haluk, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____, 2009. *Derleme Sözlüğü*, C. I-II-III-IV-V-VI, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Yılmaz, Şadiye, 2009.*Osmanlı'dan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı, Sınıf Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Zübdetü'l-Hisâb, 1856 (H. 1272), Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Koleksiyonu, Arşiv No: O.353, vr.7a.

İnternet Kaynakları

Güncel Türkçe Sözlük, Erişim tarihi, 02.08.2018, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b5a2d17c31659.79972453

Kara Cümle eser taramaları, Erişim tarihi, 11.07.2018 <http://yazmalar.gov.tr/eser/kara-cumle/47727>.

Millet Kütüphanesi Kataloğu Taranan Gazeteler

18 Kanûnisânî / Ocak 1929, Vakıf Gazetesi, Arşiv numarası: 62 SÇ 102--3962.Sayı-0105 PDF.

10 Temmuz 1929, Hakimiyeti Milliye Gazetesi, Arşiv numarası: 1957 SÇ 25--2871.Sayı-0084 PDF.

3 Mayıs 1930, Vakıf Gazetesi, Arşiv numarası: 1962 SÇ 102--4425.Sayı-0292 PDF.

10 Mayıs 1931, Vakıf Gazetesi, Arşiv numarası: 1962 SÇ 102--4787.Sayı-1133 PDF.

2 Temmuz 1931, Akşam Gazetesi, Arşiv numarası: 1957 SÇ 05--4569.Sayı-0313 PDF.

28 Şubat 1932, Akşam Gazetesi, Arşiv numarası: 1957 SÇ 05--4808.Sayı-0686 PDF.

23 Eylül 1933, Akşam Gazetesi, Arşiv numarası: 1957 SÇ 05--5372.Sayı-0284 PDF.

25 Mart 1934, Akşam Gazetesi, Arşiv numarası: 1957 SÇ 05--5553.Sayı-0928 PDF.

12 Ağustos 1934, Hakimiyeti Milliye Gazetesi, Arşiv numarası: 1957 SÇ 25--4688.Sayı-0340 PDF.

17 Aralık 1937, Ulus Gazetesi, Arşiv numarası: 1957 SÇ 25--5885.Sayı-0491 PDF.

27 Ekim 1938, Ulus Gazetesi, Arşiv numarası: 1957 SÇ 25--6194.Sayı-0638 PDF.

7 Şubat 1943, Vakit Gazetesi, Arşiv numarası: 1962 SÇ 102--9714.Sayı-0237 PDF.

2 Eylül 1943, Ulus Gazetesi, Arşiv numarası: 1957 SÇ 25--7934.Sayı-0093 PDF.

5 Teşrinisani / Kasım 1944, Akşam Gazetesi, Arşiv numarası: 1957 SÇ 05--9357.Sayı-0407 PDF.